

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНИХ ПОКАРАНЬ: ВИКОРИСТАННЯ ЄПИТИМІЙ В ПРАКТИЦІ ЦЕРКОВНОГО СУДУ

Праця доповнює сучасну історіографію з церковного краєзнавства. У ній піднімаються проблеми внутрішньої саморегуляції церкви, її взаємодії з світським суспільством.

Ключові слова: публічність, відлучення, богослужіння, заборона, єпитимія, взаємовплив.

У Стародавній Русі, наскільки про це можливо судити з уставів і уставних грамот (особливо з уставу Ярослава Мудрого), загальна церковна дисципліна підтримувалась головним чином, грошовими пенями. Крім того, могли застосовуватись такі покарання, які були відомі духовній ієрархії з прадавніх канонів - це відлучення від церкви та єпитимія. До XVII ст. відлучення нерідко практикувалося у вигляді так званого «вседомовного» - покарання за образу нанесену церкві або причту. Єпитимія доволі часто практикувалася у вигляді заслання до монастиря. Були випадки ув'язнення до монастиря для постригу і пожиттєвого каяття, замість смертної кари, нерідко за царським волевиявленням. Крім того з XVII ст. у практиці церковних судів відзначалося посилене використання тілесних покарань, а у XVIII ст. публічне церковне покарання нерідко несло в собі відтінок публічного зганьблення.

На початку XIX ст. у церковному праві застосовувалися два види загальних церковних покарань:

1) Вселяння і напоумлення духовного керівництва.

2) Єпитимія, що не була суто каральним за собом і полягала не скільки в позбавленні мирянина деяких церковних прав (відлучення від причастя тощо), як в добровільному виконанні ним тих чи інших "благочестивих вправ". Полягали вони в частому відвідуванні богослужіння, сповіді і суворому дотриманні постів, милостині і навіть в подорожі по святих місцях [1]. Священики мали слідкувати за ретельністю виконання єпитимії, спонукати мирян до щирого каяття в скоєному злочині і до якнайскорішого виправлення. Термін покарання міг бути змінений залежно від поведінки підопічного.

За останнім уставом духовних консисторій, на духовенство могли бути накладені покарання:

1) Позбавлення священнослужителів сану з виключенням з духовного відомства, а у випадку скоєння карних злочинів ще й передачу державному карному суду. Прикметно, що зняття сану здійснюється у консисторії після засудження винного. При цьому засуджений повертався у той стан, в якому він перебував до посвячення, до того ж йому заборонялося нове посвячення. В громадянському житті до нього застосовувалися різні обмеження.

2) Позбавлення духовного сану з залишенням у духовному відомстві на нижчих посадах. Покарання супроводжується втратою на невизначений термін прав як церковних, так і стано-вих. Повернення цих прав залежало від духовного керівництва.

3) Тимчасова заборона в священнослужінні з відмовою від посади і з призначенням у причетники.

4) Тимчасова заборона у священнослужінні без відмови від місця служби, але з накладанням єпитимії на монастир та місце.

4) Тимчасова заборона священнослужіння без відмови від посади, але з накладанням спокути на монастир.

5) Тимчасове випробування в монастирі чи в архієрейському будинку, тобто проходження єпитимії без заборони священнослужіння. Крім того, покараному видавалася лише половина прибутку, а друга йшла на користь особи, що заміщала його посаду.

6) Відмова від місця служби; при цьому малася можливість служити в якості вільнонайомного священика.

7) Звільнення за штат, тобто теж саме відсторонення від посади без заборони священнослужіння (такий вид покарань застосовувався до людей віком більш 60 років).

8) Посилення надзору.

9) Пеня або грошове стягнення.

10) Поклони.

11) Догана чи суворогана.

12) Зауваження.

Всі ці покарання накладалися за порушення церковних правил на підставі церковних постанов.

Характер покарань, що зазнавали особи духовного стану за рішенням єпархіального суду - це їх суворість і публічність.

Так позбавлення по суду священного сану проводилося наступним чином. Звинувачений за гріхи та злочини до позбавлення сану викликався на засідання консисторії. Секретар в присутності усіх членів консисторії зачитував суть справи і рішення консисторії затверджене Св. Синодом. Звинувачений, вислухавши рішення Синоду, знімав рясу та одягав просте мирське вбрання. Після чого пристав консисторії обрізав йому волосся. Разом з тим у покараного бралася підписка у тому, що він і в майбутньому ніколи не буде

носити рясу і відправляти релігійні треби. Згодом рішення консисторії надсилалось в губернське правління для запису винного в подушний оклад. Позбавлений сану залишався на все життя відомим під ганебним найменуванням розстриги [2].

Друге, не менш ганебне покарання - посадження підсудного на ціпок. Ціпки використовувалися різні: ручні і ніжні, великі і малі. Ціпки зберігалися в сторожовій хатині при консисторії і рахувалися у числі необхідних статей канцелярських витрат. Злочин, який в більшості випадків тягнув за собою засудження до посадження на ціпок - пияцтво поєднане з буйством.

Монастирська епитимія була відома під назвою заслання до монастирю "под начал". Час заслання визначався певним терміном - на рік чи на два, чи невизначеним - "до указа", "донеже в чувствие придет" [3]. Цьому покаранню духовенство піддавалося за провини у шлюбних справах.

Найбільш звичайною і дуже поширеною епитимією першої половини XIX ст., яку призначала консисторія були поклони[4]. Кількість поклонів була різною (від 150 до 1000), але за один раз належало не більш ста. Засуджений до поклонів повинен був покласти їх на олтар того собору чи міста, в повіті якого він жив. Благочинний, в силу інструкції, мав право поставити священника на коліна в олтарі, а диякона - у церкві і навіть на паперті. У часи єпископа Харківського Христофора практикувалось ще одне доволі оригінальне покарання - це стояння протягом деякого часу при відправленні святкових молебнів і панихід нижче того місця, в ряду священників, яке обіймав раніше. Для духовенства початку XIX ст., яке виросло і виховувалося під керівництвом дисциплінарних заходів другої половини XVIII ст., незрівнянно більш суворих і жорстоких, вищезгадані покарання не виглядали особливо принизливими.

В той час в області церковного суду майже всюди простежувався деспотизм влади. Так, завинившого священника за відсутності вироку консисторії могли кинути в підвальну тюрму або закувати в ланцюги та колодки. Тілесне покарання в 1800 р. досить часто використовувалося на практиці. "Особа, що зазнавала покарання вкладається так, - пише дослідник Д.І. Ростиславов, - щоб владики, не встаючи з дивану, міг своїми очима бачити чи щільно батоги прилягають до тіла"[5]. Екзекуціям підлягали як причетники, диякони, так і священники, особливо молодого віку.

Зміни у способах церковного покарання відбулись з приходом до влади імператора Олександра І. У перший рік свого царювання він звільнив від тілесного покарання по суду тих священнослужителів, які проходили по карним справам. Російське духовенство, переповнене почуттями подяки до імператора за таке його благодіяння, присвятили принесли молебень Господу Богу за багаточисленне здоров'я монарха, що супроводжувався цілодобовим дзвоном. Таким чином, на початку XIX ст. широкий арсенал церковного покарання почав втрачати свою публічність і суворість.

Так, випадки позбавлення сану почали відбуватися рідше. З 1805 р. посадження на ціпок зовсім не практикувалося. Єпископ Харківський Христофор (1799-1813) лише погрожував цим покаранням явним та завзятим противникам його волі. Були приклади, коли консисторія присуджувала винного до покладання поклонів, кількістю нерідке в декілька сот, а єпископ Христофор це рішення замінював грошовими штрафами чи доганами. Були й випадки, коли Христофор, не піддаючи винного консисторському суду і слідству, сам накладав доволі поблажливе покарання у вигляді повчання та наставляння [6].

Покарання штрафами отримало широку практику також і в інших єпархіях. Значну популярність отримав Тихон Соколовський - єпископ Воронежський і Єлецький. Священнослужителів та членів консисторії своєї єпархії за неналежні вчинки часто піддавав штрафу у розмірі - 1 крб. Спеціально для подібних каральних зборів на самому видному місці [в церквах цієї єпархії встановлювали залізний ящик 7].

З початку XVIII ст. справи з накладання епитимій розглядалися в консисторіях (чи як їх тоді називали на Україні - дікастеріях). Харківська Духовна Консисторія (ХДК) була головним колегіальним органом управління єпархією та мала надзвичайно широкий спектр управлінських та судових повноважень. Більш ніж за двісті років функціонування консисторії в архівному фонді ХДК відклався великий обсяг матеріалів в якому справи з призначення епитимії представникам кліру та прихожанам займають значне місце.

До революції питання пов'язані з призначеннями церковних покарань досить ретельно розроблялися істориками церкви та церковного права [8]. Проте здебільшого вони розглядали це питання з канонічної точки зору. Проблема дослідження джерел консисторії комплексно ніколи не вивчалась не лише до революції, але і радянськими дослідниками.

За останні роки вийшло декілька статей з цієї проблематики, однак нажаль видавалися вони здебільшого в російських регіональних вісниках і майже невідомі українським науковцям [9]. Деякі праці в православних виданнях, з точки зору джерелознавчого аналізу, є малоінформативними: їх автори і зараз визначають епитимію, як самий надійний і вірний засіб для відновлення порушеної злочинцем правди з метою виправлення духовно-моральної природи самого злочинця [10].

Аналізуючи консисторські справи з питань накладання спокути приходимо до висновку, що хронологічно термін епитимії був здебільшого довший, ніж покарання цивільного суду. Це особливо стосувалося злочинів скоєних "без злого наміру", до яких російське законодавство було вельми гуманним.

Епитимії поділялися за місцем виконання тобто, ті що виконуються за місцем проживання або в монастирі. Священнослужителі, які відбували покарання в монастирі повинні були підпорядковуватися монастирській слухняності та праці.

5. Русская Старина.- 1894.- Октябрь. - С. 102.
6. Лашенков Н. А. Вказ. праця. - С.258.
7. Федорова И. О пастырском рубле: Наказание штрафами церковного клира в Православье // Наука и религия. - 2003. - №1. -С.34.
8. Горчаков М. И. Церковное право. Краткий курс лекций. СПб. -1909. - 338 с; Суворов Н. Учебник церковного права. М., Изд. А. А. Карцева. - 1913. - 531с; Суворов. Н. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву. СПб., - 1876. - 338с; Бердников И. Краткий курс церковного права. - Казань, 1988.- 1Х+294с; Никотников Г. Разсуждение об епитимьях. - М., 1838.
9. Щербич С. Н. Монастырская ссылка. Проблема последствий //Проблема экономической и соц. - политической истории до революционной России. - Тюмень, 2001. - С. 24 - 41; Батчаева М. К. Трансформация системы наказаний в России (2-я пол. 18 - 1-я пол. 19 в.) // Вестник Карачаево - Черкес, гос. пед. у-та. - Карачаевск, 2002.- №9. - С. 104-113; Алексеева Н. В. Церковные делопроизводственные документы как источник по изучению практики покаяния у крестьян Русского Севера в XVIII-XIX вв.// Проблемы археографии и источниковедения отечественной истории. - Вологда,-1999.- С.71-76.
10. Іонафан, Архієпископ. Накладання і зняття церковних покарань // Православний вісник. -1996. -№5. - С 45- 48.
11. ДАХО. - Ф.40, оп. 15, спр. 1090.
12. Там само. - Оп. 24,спр. 372. ; Оп. 13, спр.1342.
13. Там само. - Оп. 13, спр. 1366; Оп. 38, спр.789; Оп. 24, спр.279,562.
14. Там само.- Оп. 19, спр. 228.
15. Там само. - Спр. 770.
16. Там само.- Оп.14, спр.543, Оп.12,спр.491.
17. Там само. - Оп.87. спр.5. - Арк.701
18. Там само. - Арк.269
19. Суворов Н. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву. - СПб., - 1876.-С. 210.

Summary:

The article supplements modern historiography of the church regional geography, covers some problems of the church self government and its interaction with the society.

Key words: the publicity, excommunication, public worship, prohibition, penance, mutual influence.

